

## بررسی اسلوب خط در نسخه‌ای از شرح‌الشافیه\* (مقدمه‌ای بر شناسایی و طبقه‌بندی خطوط نامتعارف در تمدن اسلامی)

صداقت جباری\*<sup>۱</sup>، معصومه مصلح امیردهی<sup>۲</sup>

<sup>۱</sup>دانشیار گروه ارتباط تصویری و عکاسی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.  
<sup>۲</sup>کارشناسی ارشد گرافیک، گروه ارتباط تصویری و عکاسی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.  
(تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۱۱/۲۶، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۴/۰۳/۳۱)

### چکیده

خوشنویسی سنتی، یکی از ارزشمندترین هنرهای اسلامی به شمار می‌آید و همواره بخش‌های ناشناخته‌ی بسیاری در خود دارد. یکی از این بخش‌ها، خطوط نامتعارف و ناشناخته‌ی نسخ خطی است. در این مقاله برای نخستین بار ویژگی‌های بصری یکی از خطوط نامتعارف با استفاده از روش تاریخی، توصیفی و تطبیقی مطرح شده که به ریخت‌شناسی خط نسخه‌ای از کتاب شرح‌الشافیه اختصاص دارد. این نسخه از میان بیش از بیست هزار نسخه‌ی خطی کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی به دلیل خصوصیت بدیع خط آن انتخاب شده است. در این مقاله، ضمن شناسایی و انتخاب خط نسخه‌ای از شرح‌الشافیه، ساختار کلی و ریخت‌شناسی حروف آن که اغلب به صورت غیرمستقیم به خطوط نسخ و رقعه وابسته است، مورد توجه قرار گرفته است. این تنوع و نوآوری که در خطوط متن، حاشیه و عناوین نسخه ملاحظه می‌شود، شیوه‌ای متفاوت از حروف را به خود اختصاص داده که از لحاظ ویژگی‌های منحصر به فرد آن در دستیابی به نگاهی نوین در طراحی حروف حائز اهمیت است و از این طریق می‌تواند زمینه‌های متنوعی را در این شاخه از گرافیک ایجاد نماید. امید است پژوهش حاضر که نخستین گام در شناسایی خطوط نامتعارف و بعضاً ناشناخته‌ی نسخه‌های خطی محسوب می‌گردد، زمینه‌ی تحقیقات بعدی را فراهم سازد.

### واژه‌های کلیدی

خوشنویسی سنتی، نسخ خطی، شرح‌الشافیه، خطوط نامتعارف و ناشناخته.

\* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان: "بررسی تنوع حروف در خطوط ناشناخته با تأکید بر نسخه‌ی شرح‌الشافیه" است که در سال ۱۳۹۲ در دانشگاه تهران تصویب شده و مجری آن، نگارنده‌ی اول است که با همکاری نگارنده‌ی دوم صورت گرفته است. هم‌چنین، طرح پژوهشی مورد نظر، مستخرج از پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد با عنوان "بررسی تنوع حروف در ده نسخه‌ی خطی منتخب از کتابخانه مجلس شورای اسلامی (با تأکید بر کاربرد آن در طراحی حروف فارسی)" است که توسط نگارنده‌ی دوم و به راهنمایی نگارنده‌ی اول در بهمن ماه ۱۳۹۱ در پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران ارائه گردیده است.  
\*\* نویسنده مسئول: تلفن: ۴۴۴۸۹۰۶ - ۰۲۱، شماره: ۰۲۱-۶۶۹۶۲۵۹۳، E-mail: Sjabbari@ut.ac.ir.

## مقدمه

نامتعارف و ناشناخته<sup>۱</sup> ساخت که با بهره‌گیری از آن در حوزه‌ی گرافیک و به ویژه طراحی حروف، می‌توان بخش کوچکی از کاستی‌های موجود در این عرصه را تا حد ممکن برطرف کرد. مطالبی که در ادامه ارائه می‌گردد با بررسی و مطالعه‌ی صدها خط از میان نسخه‌های خطی کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی صورت گرفته است. از میان نسخه‌های منتخب در نهایت نمونه‌های بدیع، نامتعارف و ناشناخته انتخاب گردید. یکی از این نُسخ که از لحاظ ریخت‌شناسی خط جالب توجه می‌نماید، نسخه‌ای است از شرح‌الشافیه که در ادامه به معرفی آن خواهیم پرداخت<sup>۲</sup>. بر این اساس، در ابتدا، کلیاتی درباره‌ی نسخه‌ی موردنظر ارائه می‌گردد، سپس، با بررسی و تحلیل ویژگی‌های بصری حروف، لحن بکر خطوط به کار رفته در متن، حاشیه و عناوین نشان داده می‌شود تا نزدیک‌ترین شیوه‌ها به خط نسخه‌ی شرح‌الشافیه شناسایی و ارائه گردد. در نتیجه می‌توان گفت، تأثیرپذیری از خطوط نسخ و رقع در خط متن نسخه‌ی شرح‌الشافیه و همچنین بهره‌گیری از ترکیبات کتیبه‌ای، تفنن‌های کتابتی و تزیینات در خط عناوین، از ویژگی‌های ناشناخته و نامتعارف خط در نسخه‌ی مذکور است. شایان ذکر است که تصاویر به کار رفته در این پژوهش را نگارندگان از روی صفحات نسخه استخراج کرده‌اند. در این شیوه، شماره‌ی برگ‌های نسخه از صفحه‌ی شروع متن لحاظ شده است. این شماره‌ها با علامت اختصاری "ر" و "پ" به معنای رو و پشت هر برگ از نسخه است.

نُسخ خطی، از مهم‌ترین آثار علمی و فرهنگی به جامانده از ملت‌های متمدن محسوب می‌شود که در طول تمدن اسلامی به صورت نسخه‌برداری و نسخه‌پردازی در بین عموم مردم رواج داشته و به طبقه‌ی خاصی منحصر نبوده است. در ایران نیز با توجه به حضور مکاتب گوناگون هنری در قرون مختلف اسلامی، نُسخ بسیاری نوشته شده است که در حال حاضر شمار بسیاری از این آثار در کتابخانه‌های عمومی، خصوصی و مجموعه‌های شخصی نگهداری می‌شود. اصالت آثار باقی‌مانده از این گنجینه، چنان ارزشمند است که می‌باید در مطالعات علمی و بصری جایگاه ویژه‌ای داشته باشد. در حالی که تا به امروز نسخه‌های خطی بیشتر از نظر محتوا ارزش‌گذاری شده و اکثر تحقیقات و پژوهش‌های بصری، تنها به خطوط متداول در نُسخ خطی، صفحه‌آرایی و تذهیب مختص شده است. از این رو جنبه‌های بصری خطوط نامتعارف، دور از دیدرس حوزه‌های مطالعاتی قرار گرفته است. از سوی دیگر، نُسخ خطی اغلب محبوب بوده و کمتر کسی به جز استفاده‌کنندگان خاص توانسته به این آثار دسترسی یابد. بنابراین نه تنها ویژگی‌های بصری نُسخ، بلکه قابل دسترس بودن آن در این مقاله اهمیت داشته چنان‌که با توجه به معیار دوم، از میان کتابخانه‌های موجود، در نهایت کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی انتخاب گردیده است. مشاهده‌ی بیش از بیست هزار نسخه‌ی خطی کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی، نگارندگان را متوجه نسخه‌هایی با خطوطی

## نسخه‌ی شرح‌الشافیه ، شماره‌ی ۷۳۰۱، کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی

سفارش‌دهنده‌ی این نسخه در انجامه نیز در کنار نام کاتب و تاریخ کتابت آمده است.



تصویر ۱- صفحه جلد و ظهر نسخه‌ی شرح‌الشافیه.

نسخه‌ی مورد بررسی ما نسخه‌ای است از شرح‌الشافیه تألیف فخرالدین احمدبن حسن جاربردی (متوفی ۷۴۶ ق.) که به شماره‌ی ۷۳۰۱ در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود (صدراپی خویی، ۱۳۷۶، ج ۲۵، ۲۹۰). این کتاب شرحی بر "الشافیه فی التصریف" از ابن حاجب نحوی است. نسخه‌ی حاضر، کتابی به ابعاد ۱۶ × ۲۱ سانتی‌متر است. جلد آن تیماج قهوه‌ای و ضربی است. ۳۱۵ برگ دارد و عناوین آن به شنگرف و زنگار نوشته شده است. این نسخه در سال ۱۱۶۹ ق، توسط امین‌المغسی کتابت شده است (همان، ۲۹۱). روی جلد نسخه، نقش ترنج با سرترنج دیده می‌شود و در صفحه‌ی آغازین (ظهر) این نسخه، نام نویسنده‌ی کتاب به قلم جلی در بالا آمده و در زیر آن نام مالک نسخه ذکر شده است (تصویر ۱). در همین صفحه، میان دو عنوان، نشان مهری با عبارت "من ولایت شاه طهماسب" دیده می‌شود. نام مولف و

## ریخت‌شناسی خط نسخه‌ی شرح‌الشافیه

در نسخه‌ی شرح‌الشافیه از چند خط به شکل همزمان استفاده شده است (تصویر ۲). گروه اول در متن، گروه دوم در حاشیه‌نویسی و گروه سوم در عناوین به کار رفته است. هر کدام از این بخش‌ها، دارای مشخصه‌هایی مختص به خود است که سبب تمایز آنان از یکدیگر می‌شود.

الف. خط به کار رفته در متن

در مطالعات اولیه‌ی خط نامتعارف و ناشناخته‌ی نسخه‌ی شرح‌الشافیه، با وجود تفاوت آن با خطوط متداول، تلاش شده تا نزدیک‌ترین شیوه‌ها به خط مزبور شناسایی و ارائه گردد. به نظر می‌رسد خط ناشناخته‌ی به کار رفته در متن نسخه‌ی شرح‌الشافیه، براساس شیوه‌ی نسخ کتابت شده است و سبک نوشتاری آن خصوصیات کلی خط رقعه را نشان می‌دهد (تصاویر ۳ و ۴).



تصویر ۲- تنوع خطوط به کار رفته در نسخه‌ی شرح‌الشافیه. مأخذ: (۳، ر)

<p>ج. خط متن نسخه‌ی شرح‌الشافیه</p> <p>ويشمل على تفتيت و تدبير ان حلقه منها الكتاب فان يخرج منه بقدره الغانو نظركي الغاصبه فاعلم الله العاد و يظن به بغيره اسماء تركة اول اللاحق منها في الاله يا يالهي من التعليلات و بغيره فاعلمه التعليلات من كتابه الكسار والميراث والي الحمد سعة في الاله على وجه يتخل به المانع المسئلة من الكسار النسعال الله مشي الى المانح التفرغ و من شرح غيبه من الشارح من منعتنا بالله في جميع ذلك الابهو من التفتان و عليه التلوه و جعله وسيلة للتدقيق الالهة و مكتبة التسيب وادناه الله تعالى العادة و التادام اقبال الغلابة والانس اليها بالمشح و الشاه اذهبه فكنه في بقاء الالهة و الال بام و لان بغيره والشاه والاغنام و انه يسبق في هذا القاب بعده الطريقة و لان في اول اجسام هذه الهدية تجازي فيها سة التفتيت القهنة و التدبيرات العجيبة و ان اذ بغيره و من غير خلوه و منزه و هم في نفسي لهذا الكتاب غاية التفرغ و ايضا في له</p>	<p>الف. خط نسخ، قرن ۱۰ قمری</p> <p>صَلِّ عَلَى التَّكْوِينِ مِنَ الشَّاكِرِينَ ﴿۱﴾ فَكَلَّمَآ اَيْتِهِمْ صَاحِبًا جَمَلًا لَّهُ سُرَّ كَا مَيْنَا اَيْتِهِمْ فَتَعَالَى اللهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿۲﴾ اَيْتِهِمْ كُوْنَ مَا لَا يَخْلُقُ شَيْئًا وَهُوَ يُخْلَقُ وَاَلَيْسَ بِكُمْ لَهُمْ فَعْلٌ وَاَلَا اَنْتُمْ مُنْضَبُونَ ﴿۳﴾ فَاَنْتُمْ تَدْعُوهُمْ اِلَى الْاَلْبَتِ لَا يَبْعَثُوكُمْ سَوًا عَلَيْهِمْ كُرْهُ اَدْعُوهُمْ اَمْ اَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ ﴿۴﴾ اِنَّ اَكْثَرَ اَنْدَعُونَ هُنَّ دُوْنَ اللّٰهِ عِبَادٌ لِّمَنَّا لَكُم مَّا فَعَّمْتُمْ</p>
<p>ب. خط رقعه</p> <p>يارساه دارفرما صرف عبد الحميد اهل علم و دینی لطیفه بیدر کامطار يارساه دارفرما صرف عبد الحميد اهل علم و دینی لطیفه بیدر کامطار سایر سنه سال سبب درسخا تمام برتو برك اسه بوكون درس جید بیدر سایر سنه سال سبب درسخا تمام برتو برك اسه بوكون درس جید بیدر</p>	

تصویر ۳- نمونه‌ای از خطوط نسخ، رقعه و خط متن نسخه‌ی شرح‌الشافیه. الف. مأخذ: (Safadi, 1978, No. 54) / ب. مأخذ: (زین الدین، ۱۹۶۸م، تصویر ۷۴۸) / ج. مأخذ: (۳، ر)



تصویر ۵- حروف ترکیبی در خط متن نسخه‌ی شرح الشافیه و تطبیق آن با خط رقعه.  
الف. مأخذ: (زین‌الدین، ۱۹۷۲م، تصویر ۷۵۸) / ب. مأخذ: (۲)

خط به کار رفته در متن نسخه‌ی شرح الشافیه، علاوه بر موارد فوق، ویژگی‌هایی دارد که آن را برجسته‌تر می‌نماید؛ مانند شیوه‌ی قلم‌گذاری و قلم‌رانی.

## شیوه‌ی قلم‌گذاری و قلم‌رانی

خط به کار رفته در متن این نسخه، از نسبت‌ها و دانگ‌های مختلف قلم بهره‌ی اندکی برده و با حداقل ظرافت، کتابت شده است. این خصوصیات به زاویه‌ی قلم‌گذاری و شیوه‌ی قلم‌رانی مربوط است. زاویه‌ی قلم‌گذاری، یکی از ویژگی‌های اصلی خط است که محور کتابت محسوب می‌شود و میزان آن براساس مقاصد کاتب و نوع خط متفاوت است. تعیین زاویه‌ی قلم‌گذاری با استفاده از نقطه و یا آغاز الف امکان‌پذیر است. در این خط، زاویه‌ی قلم در نقطه‌گذاری نسبت به کرسی باز شده است (تصویر ۶). زاویه‌ی باز نقطه که براساس شیوه‌ی قلم‌گذاری تعیین شده، سبب انحراف کمتر در شروع و ختم حروف شده است و اغلب انتهای حروفی مانند "و"، "د"، "ر" و "ل" با تمامی قلم و نهایت پهنای آن نوشته شده و کناره‌های آن بریده به نظر می‌رسد و با این ویژگی، از لحاظ وزنی سنگین و حجیم‌تر به چشم می‌آید. از سویی دیگر، حرکات مورب و منحنی به مقدار کمی در خط دیده می‌شود و اضلاع مورب "و"، "ر" و "ک" به شکل مستقیم و با کمترین انحراف از خط کرسی رسم شده‌اند (تصویر ۷). از این رو، حرکات سطح بیشتر از دور حروف است. نکته‌ی دیگر، سوار کردن حروف بر روی هم است؛ بدین گونه که گاه، حرف اول و آخر برخی از کلمات بر سطری بالاتر قرار گرفته است. بنابراین در این نسخه، هر سطر به صورت متداخل و فشرده با کلمات پر شده است. کمترین فاصله میان کلمات و حروف وجود دارد و قامت حروف با کوتاه‌ترین اندازه نوشته شده است.

### ب. خط حواشی

در نسخه‌ی شرح الشافیه، حاشیه‌نویسی، بخش قابل توجهی از صفحات را به خود اختصاص داده است؛ خصوصیتی که به نظر می‌رسد با آموزشی بودن موضوع نسخه، مرتبط است. ریشار معتقد است کتاب‌های خطی که برای کار مورد استفاده

الف. مفردات خط نسخ										
ق	ف	ع	ط	ص	س	ر	د	ج	ب	ا
ی	لا	ه	ه	ه	ه	و	ن	م	ل	ک
ب. مفردات خط رقعه										
ق	ف	ع	ط	ص	س	ر	د	ج	ب	ا
ی	لا	ه	ه	ه	ه	و	ن	م	ل	ک
ج. مفردات خط متن نسخه‌ی شرح الشافیه										
ق	ف	ع	ط	ص	س	ر	د	ج	ب	ا
ی	لا	ه	ه	ه	ه	و	ن	م	ل	ک

تصویر ۴- نمونه‌ای از مفردات نسخ، رقعه و خط متن نسخه‌ی شرح الشافیه.  
الف. مأخذ: (زین‌الدین، ۱۹۶۸م، تصویر ۵۸۸) / ب. مأخذ: (زین‌الدین، ۱۹۶۸م، تصویر ۷۴۳) / ج. مأخذ: (۲، ۳، ۴، ۵، ۸، ۱۰، ۱۱)

در طول تاریخ خوشنویسی، هرگاه خطی شکل می‌گرفت، کاتبان در استفاده‌های بعدی تلاش می‌کردند با دخل و تصرف، شیوه‌هایی متنوع از آن خط ابداع کنند. یکی از این تغییرات، استخراج خطی مختصر به منظور استفاده در حواش فوری و تندنویسی بود. تندنویسی یکی از محرک‌های اصلی رواج و شکل‌گیری خطوط مختلف بوده است. یکی از این خطوط، خط رقعه است. خط رقعه با الهام از خطوط نسخ و دیوانی به وجود آمده (فضائی، ۱۳۸۷، ۳۰۶) و هدف اصلی از وضع آن، افزایش سرعت در نوشتن بوده است. خاستگاه خط رقعه که فرم ساده‌شده‌ی خط نسخ است، به ترکیه عثمانی بازمی‌گردد (یوسفی، ۱۳۸۴، ۴۵). در منابع، سابقه‌ی تاریخی خط رقعه، از نمونه‌های موجود قدیم که به دست آمده است به سال ۸۸۶ ق می‌رسد و براساس اسناد موجود، خط رقعه بر صورت اولیه‌ی خود از زمان سلطان محمد فاتح پیدا شده است و در روزگار ممتاز یک فرزند مصطفی افندی به سال ۱۲۵۵ ق در سراسر امپراتوری عثمانی معمول بوده است (زین‌الدین، ۱۹۶۸م، ۳۸۴). در خط رقعه، سطح حروف سه برابر دور بوده (قلیچخانی، ۱۳۸۸، ۲۰۰) و کمتر در نسخه‌نویسی به کار رفته است. با این حال در نسخه‌ی شرح الشافیه به شیوه‌ای متفاوت از این خط بر می‌خوریم.

براساس آنچه گفته شد، اگر رواج خط رقعه و وضع قواعد آن را مربوط به قرن سیزدهم قمری بدانیم، خط نسخه‌ی مورد نظر ما که کمی پیش از رواج خط رقعه کتابت شده، به خط نسخ نیز شبیه است. با این حال، زیبایی و ظرافت‌های نسخ را ندارد بلکه مانند رقعه، فربه، کوتاه‌اند و جمع و جور است و اندازه‌ی تنه‌ی اصلی حروف، کوتاه و قطور به نظر می‌رسد. در این شیوه، ویژگی‌های دیگری از جمله به وجود آمدن حروف ترکیبی جالب توجه است. این خصیصه که تحت تأثیر خط رقعه و به دلیل سرعت در نوشتن به وجود آمده، جلوه‌ی گرافیکی ویژه‌ای به شخصیت حروف داده است (تصویر ۵)؛ به عنوان نمونه، هنگامی که "ک" به الف چسبیده، شروع سرکش کاف با رأس الف یکی شده است. علاوه بر این، دو نقطه‌ها و سه نقطه‌ها نیز، پیوسته نگارش شده است. ایرج افشار معتقد است که دو نقطه‌ها و سه نقطه‌ها به دلیل تندنویسی و آسان‌نویسی به اشکال گوناگون درآمد است (۱۳۸۸، ۱۲۳).

است. حاشیه‌نویسی‌ها اغلب به شکل افقی، چلیپایی و با زاویه‌ی تقریباً ۴۵ درجه کتابت شده و گاه از حاشیه‌ی عرض به طول صفحه امتداد یافته است.

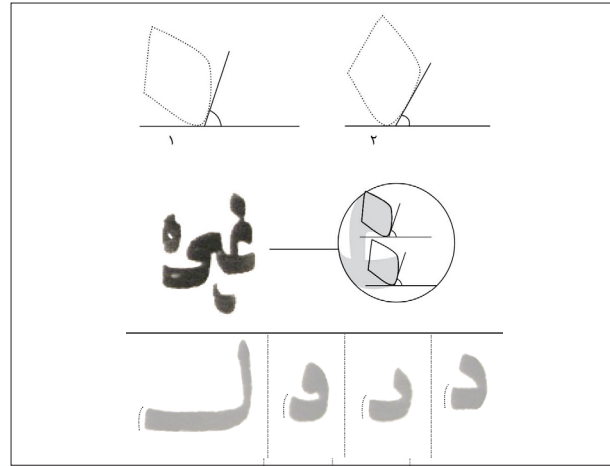
**ج. خط عناوین**

در نسخه‌ی شرح‌الشافیه، عناوین دو دسته‌اند؛ گروه اول، میان متن و گروه دوم در حاشیه صفحات و سطرها به کار رفته و با قلمی متفاوت کتابت شده است. در سنت‌های نسخه‌نویسی، تفاوت میان قلم متن و عنوان، شیوه‌ای رایج بوده است. بدرالدین محمد غزّی اشاره می‌کند که ابواب و فصول و تراجم و امثال آنها باید با مرکب سرخ نوشته شود و در غیر این صورت باید به وسیله‌ی دیگری مثل ضخیم کردن خط و طول نوشته و تنها آوردن در سطر و غیره، آن را از دیگر نوشته‌ها جدا نمود تا اگر کسی قصد دریافتن آن را دارد، فهم این امر برایش آسان گردد (غزّی، ۱۳۸۰، ۲۰).

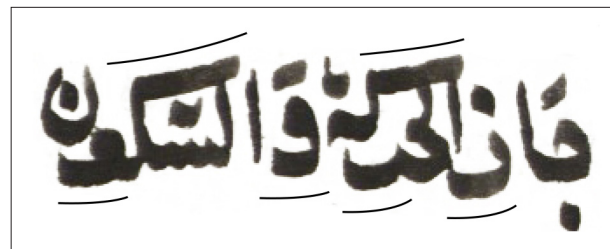
در نسخه‌ی مورد بررسی ما، در اغلب موارد، چیدمان حاشیه‌نویسی‌ها با عناوین کنار صفحات تراز شده و تورفتگی در سطرهای آن دیده می‌شود (تصویر ۹). این ویژگی نشان می‌دهد که عناوین، پیش از حواشی نوشته شده است. بنابراین در این نسخه، احتمالاً کاتب ابتدا متن را نوشته، سپس بخش‌هایی را که نیاز به توضیح داشته در کنار صفحات با عناوینی مرتبط و قلمی متفاوت نشانه‌گذاری کرده و در نهایت توضیحات در حاشیه افزوده شده است. بنابراین، عناوین به کار رفته در کنار صفحات، کارکرد نشانه‌ای یافته است. در این سیستم نشانه‌گذاری، مطالب مهم متن که نیازمند توضیحات بیشتری بوده، در قالب عناوینی کوتاه از همان متن انتخاب شده و سپس در حاشیه‌ی صفحات قرار گرفته است. این عناوین، نشانه‌ای برای کاتب، مالک نسخه و خوانندگان آن بوده تا راحت‌تر بتوانند مطلوب خود را بیابند.

در نسخه‌ی مورد بررسی، عناوینی که در میان متن و حاشیه‌ی صفحات نوشته شده، اهمیتی فراتر یافته و با ایجاد ترکیبات کتیبه‌ای، تفنن در کتابت و کاربرد تزیینات، شبه نشانه‌های بدیع و جالب توجهی را آفریده است.

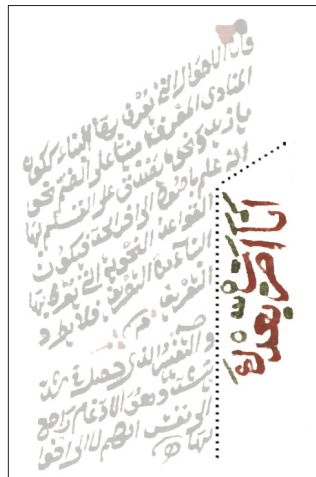
قرار می‌گرفتند (نسخه‌های تحریری)، یا کتاب‌هایی که از آنها برای تعلیم استفاده می‌شد، آکنده از شرح و تفسیرهای گوناگون هستند و از این جهت، بررسی چگونگی نسخه‌نویسی و تحشیه‌ی این کتاب‌ها را مورد توجه قرار داده است (۱۳۸۵، ۵۵). در نسخه‌ی شرح‌الشافیه، حاشیه‌نویسی در سطرهای متوالی برای توضیح و تصحیح مطالب متن اختصاص یافته و با قلمی خفی‌تر از متن نگارش شده (تصویر ۸) و شباهت خط آن به متن نشان می‌دهد که احتمالاً توسط یک نفر نوشته شده



تصویر ۶- زاویه‌ی کج نقطه و ارتباط آن با شروع و انتهای حروف در خط متن نسخه‌ی شرح‌الشافیه. مأخذ: (۲ و ۳)



تصویر ۷- حرکات مسطح در خط متن نسخه‌ی شرح‌الشافیه. مأخذ: (۷)



تصویر ۹- تراز شدن حواشی با عناوین. مأخذ: (نسخه‌ی شرح‌الشافیه، ۴ پ)



تصویر ۸- نمونه‌ای از خط حواشی. مأخذ: (نسخه‌ی شرح‌الشافیه، ۶۶ ر)

## الف. گروه اول: ترکیبات کتیبه‌ای

هروی، ۱۳۷۹، ۲۸۴). کتابه یا کتیبه‌نویسی، به جهت زیباسازی جلد کتاب‌ها صورت می‌گرفته است و به تمام مطالب حک شده بر رو و درون جلد نسخه‌های خطی گفته می‌شود (افشار، ۱۳۸۰، ۲۱). با توجه به تعاریف ذکر شده، به نظر می‌رسد که کتیبه، تنها به خطوط به کاررفته در معماری منحصر نمی‌شود، بلکه کاربرد وسیع‌تری دارد. بر این اساس، در نسخه‌ی شرح الشافیة نیز، شیوه‌ی نوشتن برخی از عناوین، تا حدودی برگرفته از ترکیبی است که در کتیبه‌نویسی انجام می‌شد (تصویر ۱۰). با این تفاوت که کتیبه‌ها در حاشیه‌ی صفحات نسخه و نزدیک به لبه‌ها نوشته شده است و علاوه بر جنبه‌ی

«به نوشته‌های حاشیه مانند که دور سردر عمارت و بر بدنه‌ی دیوار مسجد و مقبره و بقعه و تخت و کرسی و در و نیز بر کرانه‌ی پارچه که سفره و بیرق و جامه (جامه‌ی خانه‌ی کعبه) و زین پوش و جلیل اسب و پوشش تکیه‌ها و غیره نویسنده، کتیبه گفته می‌شود» (دهخدا، ۱۳۷۷، ۱۸۱۸۰). کتیبه در قلمرو نسخه‌پردازی، شکل مستطیل‌گونه‌ای است که مذهب‌بان در سرسوره‌های قرآن و سرفصل‌های دیوان شعر و دیگر متون استفاده کرده، و جلدسازان نیز در چهار طرف حواشی جلد نزدیک به لبه‌ها بهره برده‌اند (مایل

• الف. تعدد سطرها	و بالنسبة لیست من البنية (۷۹ پ)	انیسان و قیاسه انیسان؟ (۶۶ پ)	الاصول فی تحریک الساکن (۱۱۸ پ)
	الالف لا یقع للاحاق حشوا (۲۳ ر)	الاصول فی الفعل ان لا یصغر (۶۷ پ)	والاصفة لا...؟ (۲۶۳ ر)
• ب. استفاده از مد	و مضموم العین فی الماضي... (۲۲ ر)	اصل کلتا کلوی علی... (۸۴ پ)	لا ینبت بالاحتمال (۱۰۲ پ)
	باب قائمات و باب قامت... (۳۲۳ پ)	رحمة... (۳۲۳ ر)	مهم رعایت التناسب فی الفواصل... (۲۰۹ ر)
• ج. ریم دوایر و قوس‌ها	لم یکن لاسم الجمع (۶۶ ر)	وان عطف علی مقدر (۸ ر)	الدلو یذکر و یونث (۲۵۱ ر)
	و نحو شرابون (۱۰۷ پ)	و نزلوا و الجمع؟ (۱۱۹ پ)	یحوز تفهیم کل ممال (۲۰۶ پ)
• د. استفاده از گره قلبی شکل	رحمة... (۳۲۳ ر)	اما الاسماء المعربة (۶۹ ر)	الصفة المشبهة (۴۰ ر)
	علة ثبوت کلمة الثانی... (۶۳ پ)	الفرائیة العلة اهل فرات (۱۹۶ پ)	تثنیة الجمع الجائز (۲۰۸ پ)

تصویر ۱۰- نمونه‌ای از ترکیبات کتیبه‌ای در خط عناوین. مأخذ: (نسخه‌ی شرح الشافیة)

د دیگری آنها را نمی‌داند و از این رو دیگران از درک این گونه کلمه‌ها عاجز می‌شوند. آنها کاتبان دیوان‌های سلطانی و دفاتر قضاوت‌اند. آنها می‌بایست نوشته‌ها را طوری می‌نوشتند که در دسترس دیگران قرار نگیرد... از این رو در نوشتن اصطلاحات مبالغه می‌کنند (ابن خلدون، ۱۳۵۳، ج ۲، ۸۳۹-۸۴۰). با این حال نمونه‌هایی کهن‌تر از متصل‌نویسی حروف را می‌توان در قدیمی‌ترین کتاب تاریخ‌دار فارسی، "الابنیه عن حقایق الادویه" مشاهده کرد. ایرج افشار از واژه‌ی "خط‌نقش" برای توصیف این حالت استفاده کرده و آن را تفتنی بدیع در رسم‌الخط معرفی می‌کند (۸۷-۱۳۸۶، ۴۳۷). در نسخه‌ی شرح‌الشافیه نیز، متصل‌نویسی حروف می‌تواند جنبه‌ی تفتنی داشته باشد که کاتب هنگام نوشتن به کار برده و دو یا چند حرف جدا را به صورت پیوسته و به یکباره به هم وصل کرده است (تصویر ۱۱). این اتصالات، علاوه بر عناوین، گاه در متن و حاشیه نیز به کار رفته است و ظاهری معماگونه دارد. معما در خط، آن است که جمله یا عبارتی را از روی تفتن، طوری نویسند که خواندنش مشکل و محتاج دقت باشد (فضائل، ۱۳۵۰، ۶۵۹). در نسخه‌ی شرح‌الشافیه، گاه حروف عمودی به دوایر و ارسال‌ها اتصال یافته است. اتصالات فوق که در خط کرسی بالایی، پایینی و دنباله‌های حروف ایجاد شده، با یک پیچش و یا انحناء، طرح‌های مارپیچی و اشکال گره‌مانندی را تداعی می‌کند که به طور عادی برای هر بیننده‌ای، خوانا نیست بلکه تا حدودی به صورت پیچیده نوشته شده و خواندن آن، نیازمند تأمل بیشتری است.

یکی دیگر از تفتن‌های کتابتی، دخل و تصرف در اولویت قرارگیری حروف است. به عبارتی، کاتب در تقدم و تأخر حروف، تغییر ایجاد کرده است (تصویر ۱۲: الف). در این شیوه، دو سطر برای استقرار کلمه تعیین شده و دو حرف در یک حرف ادغام شده است؛ مانند کلمه‌ی "تفاعل" که حرف "ع" به موازات "ت" و بالاتر از آن به الف چسبیده است و حرف "ا" و "ل" در یکدیگر ادغام شده است. با این ویژگی، ترکیبات خط تغییر یافته و شکل حروف از حالت معمول به شیوه‌ای نامتعارف تبدیل شده است. در برخی دیگر، تغییراتی در محل گذاشتن نقطه‌های حروف صورت گرفته است (تصویر ۱۲: ب)؛ به عنوان مثال، گاه نقطه‌های دو حرف مجزا

آرایشی، کاربردی نشانه‌گونه نیز دارد. همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، بخشی از مطالب کتابت شده در نسخه‌ی شرح‌الشافیه، عناوینی برگرفته از متن نسخه است که برای نشانه‌گذاری آمده است. این گروه از عناوین نشانه‌گونه که در حاشیه‌ی صفحات دیده می‌شود، از دو تا چند کلمه تشکیل شده و همچنین از لحاظ کرسی به صورت افقی، عمودی و چلیپایی نوشته شده است. ساختار کلی این ترکیبات به شیوه‌ی نسخ نزدیک است و چیدمان و ترکیب کلی آن، مشابه قطعه‌نویسی و کتیبه‌نویسی است؛ به عنوان مثال حروف، پیچیده و تو در تو نوشته شده و فضاهای منفی اندکی بر کل نوشته حاکم است. در این ترکیبات، از ترفندهای متنوع بصری استفاده شده است. بدین گونه که مانند کتیبه‌نویسی از سطرهای متنوع بهره برده شده است (تصویر ۱۰: الف). گاه یک کشیدگی یا مد، فضای مناسبی را برای قرارگیری سایر حروف فراهم کرده (تصویر ۱۰: ب) یا دوایر و ارسال‌ها در کنار یکدیگر، ریتم موزون و هماهنگی را ایجاد نموده است (تصویر ۱۰: ج). در برخی دیگر، گره‌های قلبی‌شکل نمایان است (تصویر ۱۰: د). لازم به ذکر است که در تعدادی از ترکیبات، تلفیقی از شیوه‌های فوق به کار رفته است.

### ب. گروه دوم: تفتن‌های کتابتی





در طول تمدن اسلامی، کاتبان و خوشنویسان در تلاش برای به تصویر کشیدن خلاقیت و نوآوری، به قابلیت‌های تازه‌ای دست یافتند که یکی از نتایج آن، استفاده از تفتن‌های کتابتی است. در خوشنویسی سنتی، وجود قوس‌ها و دوایر حروف همراه با کشیده‌های افقی و عمودی، امکانات فراوانی را برای تفتن‌های کتابتی فراهم نموده است. یکی از این تفتن‌ها، متصل‌نویسی حروف است. پیشینه‌ی این خصلت به خوشنویسی سنتی و به ویژه خط تعلیق باز می‌گردد. در خط تعلیق، کلمات و حروف جدا، قابل اتصال به هم بود و همین ویژگی، کمک بسیاری در تندنویسی و مکاتبات رسمی نمود (یوسفی، ۱۳۸۴، ۶۳). ابن خلدون نیز در مقدمه‌ی خود اشاره می‌کند که در میان کاتبان متأخر معمول شده که در بعضی از کلمه‌ها اجزای آنها را به هم متصل می‌کنند و حروفی را که در نزد آنان معلوم است، می‌اندازند. چنانکه جز اهل اصلاح،

قوله (۷۷ پ)	قوله (۴۳ ر)	فعل (۱۰۰ پ)	الاسرار (۱ پ)	الادغام (۲۸۰ ر)	حاشیه (۱۳۱ ر)
قوله (۴ ر)	اصحابه (۱ پ)	طیلسان (۱۰۰ پ)	سمنان (۱۰ ر)	روحانی (۸۰ پ)	باب (۲۴۱ ر)

تصویر ۱۱- نوآوری در اتصالات حروف. مأخذ: (نسخه‌ی شرح‌الشافیه)

تفاعل (۳۱ پ)	فاعل (۸۸ پ)	یاجل (۲۳۷ پ)	الاصل فعل (۱۲۲ ر)	فقال (۸۸ ر)	الاطفال (۸۶ پ)
					
					
					
• الف. تغییر در حروف					
الصفة (۹۷ پ)	تفعل (۳۲ پ)	غدة (۲۹ ر)	التضعیف (۱۳۹ پ)	مفرغ (۱۴۰ ر)	غرض (۲۸۱ ر)
					
• ب. تغییر در نقطه‌ها					

تصویر ۱۲- تغییر در قرارگیری حروف و نقطه‌ها.  
مأخذ: (نسخه‌ی شرح‌الشافیه)

شعُر (۱۰ ر)	قوله (۱۴ ر)	القلب (۱۱ ر)	مطلب (۴ پ)	قلت (۱۰۵ پ)
				
بحث (۱۱۰ ر)	قوله (۱۱۰ پ)	مطلب (۵۳ پ)	فصل (۱۰۱ پ)	الجدب (۳۱ پ)
				

تصویر ۱۳- اغراق‌نمایی در ضخامت.  
مأخذ: (نسخه‌ی شرح‌الشافیه)

با نقش گل پایان یافته است. در عبارت "اما بعد"، رأس الفات با طره‌ی قلاب‌شکل آغاز شده و نقطه‌ی "ب" شکل ستاره را تداعی می‌کند. در کلمه‌ی "بیع"، به ترکیبی متقارن بر می‌خوریم که با استفاده از نقطه‌های رنگی احاطه شده و این کلمه را به انار شبیه نموده است. در کلمه‌ی "فعل"، حرف "ع" به صورت تاج‌دار نوشته شده است. گاه نیز بخش‌هایی از حروف در هم تنیده است و اشکال گره‌مانندی را به تصویر می‌کشد (تصویر ۱۵). شکل گره، گاه ساده و گاه پیچیده است. با این حال در نمونه‌های موجود، با در هم پیچیدن اجزای حروف یا به صورت گره قلبی وجود دارد. در نسخه‌ی شرح‌الشافیه، هر چند در نگاه نخست، همگامی نوشته‌ها و تزیینات در مقایسه با نمونه‌های فاخر خوشنویسی، کم‌رنگ و خام‌دستانه به نظر می‌رسد، با این حال، این ویژگی بر تنوع نوشته‌ها افزوده و نوآوری به شمار می‌آید. به عبارتی ساده‌تر به نظر می‌رسد که در این نمونه‌ها، زیبایی‌شناسی چندان موردنظر نبوده، بلکه نوآوری و بداعت در ترکیبات و حروف مد نظر قرار داشته است.

به یکدیگر چسبیده یا در روزنه‌ها قرار گرفته است؛ مانند کلمه‌ی "مفرغ" که نقطه‌ی حرف "ع" در داخل روزنه‌ی آن نوشته شده است. در نمونه‌های دیگر، با قطور نمودن اغراق‌آمیز حروف، تأثیرات بصری متفاوتی به چشم می‌آید (تصویر ۱۳). مجموع ویژگی‌های فوق، شکل ظاهری حروف را به شیوه‌ای بدیع القا می‌کند به گونه‌ای که ارزش بصری خط بر مفهوم آن ارجحیت یافته است. از سویی دیگر سبب شده، عناوین و مطالب مهم از سایر نوشته‌ها متمایز گردد. تفنن‌هایی این چنینی، به نشانه‌هایی شبیه است که در روزگار معاصر توسط طراحان گرافیک، طراحی می‌شود.











### ج. گروه سوم: تزیینات

در تعدادی دیگر از عناوین، عنصر رنگ و یا عناصر ساده‌ی گیاهی، هندسی و یا انتزاعی با نوشته‌ها تلفیق شده و زینت‌بخش آن گردیده است که نشان از ذوق و هنرمندی نقاشانه‌ی کاتب دارد (تصویر ۱۴). به عنوان مثال حرف "ر" در کلمه‌ی "المضارع"،



بالتغییر (۹۳ پ)	أما بعد (۱ پ)	المنسوب (۶۹ پ)	المضارع (۳۵ ر)
			
لما (۱ پ)	بیع (۱۶ ر)	فعل (۲۶ ر)	استکان (۲۴ ر)
			
بحث (۳۵ ر)	المصغر (۵۱ پ)	تفعل (۳۲ پ)	
			

تصویر ۱۴- انواع تزیینات به کار رفته در خط عنوانین.  
 مأخذ: (نسخه‌ی شرح‌الشافیة)

اعلم (۲۲۵ ر)	اعلم (۱۳ پ)	اعلم (۱۲۹ پ)	مطلب (۱۳۹ پ)	فصل (۹۰ ر)
				
الابتداء (۱۲۱ ر)	المغالبة (۲۵ ر)	فعله (۹۳ پ)	اعلم (۴ ر)	اعلم (۳۲۲ ر)
				

تصویر ۱۵- انواع گره در خط عنوانین.  
 مأخذ: (نسخه‌ی شرح‌الشافیة)

## نتیجه

همواره هم‌پایه‌ی خطوط اصلی، شیوه‌هایی دیگر با کمترین زیبایی و بیشترین تنوع از لحاظ ریخت ظاهری، کتابت می‌شده است. هر چند این شیوه‌ها مهجور مانده و از لحاظ کاربردی چندان مورد توجه نبوده، با این حال، شکل متنوع این خطوط که با دخل و تصرف در اصول خوشنویسی و موازین متعارف خط، تحقق یافته، نشان می‌دهد که خوشنویسی سنتی، هم‌چنان بخش‌های ناب و دست نخورده‌ای دارد که می‌تواند زمینه‌ی مطالعات محققان را فراهم نماید.

از نگاهی دیگر، استفاده از خطوط نامتعارف و ناشناخته‌ی موجود در نسخ خطی می‌تواند با توجه به کمبود لحن‌های متنوع فونت فارسی، الهام‌بخش ایده‌هایی ناب برای طراحان حروف باشد. استفاده‌ی کاربردی از خطوط نامتعارف و ناشناخته با معرفی لحن‌هایی جدید و بدیع می‌تواند از یک سو، الگویی مناسب برای تحقیقات در زمینه‌ی گونه‌شناسی خطوط ناشناخته‌ی موجود در نسخ خطی باشد و از سوی دیگر، به منظور تحقیقات کاربردی برای طراحی فونت‌های اصیل و رفع نیاز کاربران، فونت‌های فارسی مورد استفاده قرار گیرد. امید است این پژوهش با توجه به نیازها و دغدغه‌های طراحی حروف فارسی، زمینه‌ی معرفی خطوط ناشناخته و استفاده از آن را در طراحی فونت معاصر فراهم سازد.

خط نسخه‌ی شرح‌الشافیه، از زیبایی و ظرافت‌هایی که در خطوط اصیل و به طور کلی آثار خوشنویسان برجسته دیده می‌شود، به دور بوده است و در آن زیبایی‌شناسی مفردات، مرکبات و تناسب اجزای حروف با یکدیگر چندان رعایت نشده است. با این حال، تأثیرپذیری آن از خوشنویسی سنتی در سیمای کلی حروف مشاهده می‌شود که با وجود متفاوت بودن از خطوط شناخته‌شده، به شکل غیرمستقیم به اقلام آن و به ویژه خط نسخ و رقعه وابسته است. تنوع خطوط نسخه‌ی شرح‌الشافیه در گروه‌های متن، حاشیه‌نویسی و عناوین، قابل ارزیابی است. قلمی که در متن به کار رفته، بر مبنای نسخ و برداشت‌هایی از خط رقعه شکل گرفته است. این شیوه، زیبایی و ظرافت‌های خط نسخ را ندارد، بلکه مانند رقعه فشرده و خلاصه شده است و در آن، ویژگی‌هایی مانند شیوه‌ی قلم‌گذاری و قلم‌رانی برجسته‌تر می‌نماید. خط عناوین، گاه برخی از خصیصه‌های کتیبه‌نویسی را نشان می‌دهد و گاه دارای تزیینات و تفنن‌های کتابتی است؛ خصوصیتی که شباهت آشکاری با طراحی نشانه‌هایی دارد که در عصر حاضر توسط طراحان گرافیک به کار می‌رود و در آن با متصل‌نویسی حروف، تغییر در تقدم و تأخر حروف و ... ترکیبات نامتعارفی خلق شده که در بسیاری از موارد معماگونه است. با این توصیف مشخص می‌شود که در خوشنویسی سنتی،

## پی‌نوشت‌ها

۱ منظور از خطوط نامتعارف و ناشناخته، نمونه‌هایی است که از خطوط خوش و متداول، تأثیراتی را پذیرفته و در عین حال، خصوصیات مختص به خود را داراست که به دلیل رایج نبودن در کتابت به دست فراموشی سپرده شده است. ۲ نسخه‌ی شرح‌الشافیه، طی مشاهده‌ی بیش از بیست هزار نسخه‌ی خطی کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی انتخاب شده است. هر چند که نمونه‌های متنوع زیادی برای بحث و بررسی وجود دارد.

## فهرست منابع

افشار، ایرج (۱۳۸۰)، کتابه‌سازی بر جلد نسخه‌ی خطی، فصلنامه‌ی نامه بهارستان، دفتر ۳، صص ۲۱-۴۴.  
افشار، ایرج (۸۷-۱۳۸۶)، پاره‌های نسخه‌شناسی، فصلنامه‌ی نامه بهارستان، دفتر ۱۳ و ۱۴، صص ۴۲۵-۴۳۸.  
افشار، ایرج (۱۳۸۸)، نگاهی به ضابطه‌های نسخه‌شناسی، فصلنامه‌ی نامه بهارستان، دفتر ۱۵، صص ۱۲۱-۱۳۰.  
ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد (۱۳۵۳)، مقدمه ابن خلدون، ج ۲، ترجمه‌ی محمد پروین گنابادی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.  
دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه‌ی دهخدا، ج ۱۲، زیر نظر دکتر محمد معین و دکتر سید جعفر شهیدی، موسسه‌ی انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران.

ریشار، فرانسیس (۱۳۸۵) کتاب ایرانی: چهار مقاله در مباحث متن‌پژوهشی، نسخه‌شناسی و کتاب‌آرایی، ترجمه ع. روح‌بخشان، میراث مکتوب، تهران.  
زین‌الدین، ناجی (۱۹۶۸م)، مصورالخط العربی، مکتب النهضه، بغداد.  
زین‌الدین، ناجی (۱۹۷۲م)، بدائع الخط العربی، وزارة الاعلام، بغداد.  
صدراپی خویی، علی (۱۳۷۶)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی، ج ۲۵، دفتر تبلیغات اسلامی، قم.  
غزّی، بدرالدین محمد (۱۳۸۰)، نوشتاری درباره‌ی کتابت نسخه‌ها و تصحیح آن‌ها (و ذکر نشانه‌ها و اصطلاحات وارده در آنها)، ترجمه‌ی سید محمد علی احمدی ابهری، فصلنامه‌ی نامه بهارستان، دفتر ۳، صص ۹-۲۰.  
فضائلی، حبیب‌الله (۱۳۵۰)، اطلس خط تحقیق در خطوط اسلامی، انجمن آثار ملی، اصفهان.  
فضائلی، حبیب‌الله (۱۳۸۷) تعلیم خط، سروش، تهران.  
قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۸۸)، فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته، روزنه، تهران.  
مایل هروی، نجیب (۱۳۷۹)، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران.  
یوسفی، غلامحسین (۱۳۸۴)، خوشنویسی (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا)، زیر نظر احسان یارشاطر، ترجمه‌ی پیمان متین، امیرکبیر، تهران.  
Safadi, Yasin Hamid (1978), *Islamic calligraphy*, Thames & Hudson, London.